

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF PROFESSIONAL PERSONALITY DEFORMATION: THEORETICAL ASPECT

Діяльність людини у соціально-економічних та виробничих умовах сучасного суспільства нерозривно пов'язана зі впливом на неї несприятливих екологічних, соціальних, професійних та інших факторів, що супроводжуються виникненням, розвитком негативних емоцій, сильних переживань, а також перенапруженою фізичних та психічних функцій. Одним з найбільш характерних психічних станів, що розвивається під впливом екстремальних умов життєдіяльності, є професійна деформація. У статті розглядається термін «професійна деформація» з погляду психологічної науки. Проаналізовано роботи вчених, які досліджували вказаний феномен, причини його виникнення, прояви та наслідки. Акцент зроблено на тому, що вивчення феномена «професійна деформація» суттєво утруднено через невизначеність самого терміну та його функціональних складових. Також, проаналізовано роботи вчених, які розглядали такі феномени, як психічне вигорання, емоційне вигорання, професійне вигорання та стрес. Проведене дослідження теоретичного аспекту професійної деформації особистості дозволяє розглянути перелічені терміни виходячи з їх схожості та відмінності. Отримані в результаті аналізу наукових досліджень дані дозволяють сформулювати наступне визначення терміна «професійна деформація»: «Професійна деформація – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу і веде до виснаження емоційно-енергійних та особистісних ресурсів людини, що працює». Виникає внаслідок внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них. До набору симптомів професійного вигорання, належать апатичність до процесу й результатів праці, низькі рівні трудової моралі та внутрішньої культури працівника, часта зміна ним місця роботи, явне зниження виробничої продуктивності, зловживання алкоголем і/або наркотиками, подружні та сімейні конфлікти, цинічне ставлення до навколишніх і суспільного життя в цілому, збільшення вагомості душевних розладів та ін.

Ключові слова: деформація, професійна деформація, емоційне вигорання, професійне вигорання, стрес

Human activity in the socio-economic and industrial conditions of modern society is inextricably linked to the impact on it of adverse environmental, social, professional and other factors, which is accompanied by the emergence and development of negative emotions, strong experiences, as well as physical overstrain and mental functions. One of the most characteristic mental states that develops under the influence of extreme conditions of life is professional deformation. The article examines the term «professional de-formation» from the point of view of psychological science. The theoretical works of scientists who directly investigated the indicated phenomenon, the causes of its occurrence, manifestations and consequences were reviewed. Emphasis is placed on the fact that the study of the phenomenon of «professional deformation» is significantly complicated due to the uncertainty of the term itself and its functional components. Also, the works of scientists who considered such phenomena as mental burnout, emotional burnout, professional burnout and stress were analyzed. The conducted study of the theoretical aspect of the professional deformation of the personality allows us to consider the listed terms based on their similarities and differences. The data obtained as a result of the analysis of scientific research allow us to formulate the following definition of the term «professional deformation»: «Professional deformation is a syndrome that develops against the background of chronic stress and leads to the depletion of emotional, energetic and personal resources of a working person.» It arises as a result of internal accumulation of negative emotions without corresponding «discharge» or «liberation» from them. The set of symptoms of professional burnout include apathy towards the process and results of work, low levels of work morale and internal culture of the employee, frequent changes in the place of work, a clear decrease in productivity, alcohol and/or drug abuse, marital and family conflicts, cynical attitude to the environment and social life as a whole, increasing the severity of mental disorders, etc.

Key words: deformation, professional deformation, emotional burnout, professional burnout, stress.

УДК 159.964
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.19>

Білова М.Е.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Коваль Г.Ш.

к.психол.н.,
доцент кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Дорошенко К.Ю.

магістр кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Професійна діяльність є одним із найбільш значущих видів діяльності людини і охоплює кілька періодів вікового розвитку – від юності до зрілості. Незаперечним є факт, що деформуючі тенденції закладені в усі види професійної діяльності, але особливо вразливими є представники соціономічних професій: лікарі, працівники правоохоронних органів, викладачі, робітники соціальних служб та ін.. Їх службова діяльність завжди пов'язана з підвищеною відповідальністю, високим психічним та фізичним навантажен-

ням, роботою в екстремальних умовах з непередбачуваним результатом та необхідністю спілкуватися з найрізноманітнішим контингентом громадян. Ці умови часто призводять до негативних психологічних наслідків на соціо-психологічному рівні. Перераховані фактори службової діяльності набули ще більшого значення з 24 лютого 2022 року – початку військової агресії Російської Федерації проти України, у зв'язку з чим на території України запроваджено військовий стан.

Ресурс психологічної міцності, емоційної стійкості, особистісної цілісності, емпатії,

безперечно, завжди має межу. Невміння чи неможливість керувати емоціями призводить до деперсоналізації та особистісного відчуження. Деперсоналізація проявляється у деформації відносин із іншими людьми. Це повна чи часткова втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної діяльності, що є неприпустимим для представників професії людина-людина. Очікувано, що у військовий та після військовий період, психологічні проблеми у представників соціономічної сфери будуть пов'язані з професійним вигоранням, емоційним вигоранням та, як наслідок, виникненням професійної деформації.

У психологічній науковій літературі деформація особистості часто розглядається саме з погляду професійної діяльності та позначається як зміна якостей особистості (характеру, стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, способів спілкування та поведінки), що відбувається під впливом професійного середовища.

Термін «професійна деформація особистості» використовується у роботах багатьох дослідників з питань професійної адаптації. Аналіз літератури виявляє відсутність єдності щодо визначення професійної деформації особистості та механізмів її функціонування.

Професійна деформація (від лат. *Deformatio* – спотворення) – вид емоційно-когнітивного спотворення, що виникає під впливом професійної діяльності. Це проявляється у професійних обов'язках та інтересах, у повсякденних звичках та поведінці, спілкуванні з близькими та реакціях на те, що відбувається.

Аналіз досліджень особистості та професійної діяльності демонструє, що проблема професійної деформації становить значний інтерес у теоретичному та прикладному планах. Дослідниками констатовано, що професійна деформація в умовах військового положення або війни розвивається досить інтенсивно та масштабно. Тим не менш, професійна деформація вивчена недостатньо, наявні теоретичні та емпіричні дані досліджень є хаотичними, розрізненими та недиференційованими. Таким чином, **актуальність дослідження** зумовлена необхідністю вивчення феномена професійної деформації та уточнення або доповнення теоретичних побудов, що відносяться до цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Безперечним фактом з погляду діяльнісного підходу є теза про те, що психіка і свідомість, їх формування та розвиток вивчаються у різних формах предметної діяльності суб'єкта. Прихильники зазначеного підходу стверджують, що психіка та свідомість людини розглядаються як особливі форми

(види) цієї діяльності, похідні від зовнішньо практичних її форм.

У фундаментальній праці «Основи загальної психології» обґрунтовано пріоритет практичної людської діяльності по відношенню до психічного розвитку. З моменту народження дитина спілкується зі світом предметів, тобто продуктами людської праці. Вона практично опановує людським відношенням до предметів, людськими способами дії з ними. С.Л. Рубінштейн підкреслює, що основою розвитку специфічно людських практичних дій у дитини є факт практичного спілкування з іншими людьми, за допомогою яких вона тільки й може задовольнити свої потреби. І це є практичною основою, на якій будується її розвиток. Вчений запропонував розглядати формування психіки людини в онтогенезі через принцип єдності свідомості і діяльності: тобто, свідомість не управляє діяльністю ззовні, а складає з нею нерозривну єдність, будучи як передумовою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стану, навички і т.д.) діяльності.

У діяльнісному підході вперше було поставлено питання про походження і розвиток психіки у тваринному світі. Для пояснення того, як і чому виникла психіка у філогенезі, вчені розширили принцип єдності свідомості і діяльності, висунувши тезу, що історично психіка виникає як функціональний орган діяльності.

В онтогенезі людини виділено три види діяльності, які змінюють одне одного та співіснують. Це гра, навчання та праця. Про їх відмінності можна судити за кінцевим результатом, тобто продукту діяльності, особливостями мотивації та організації.

Праця (від пол. *praca*, чеськ. *práce*) – це цілеспрямована діяльність людей зі створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому. Це діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних та духовних цінностей; труд. Праця, як процес адаптації людини до зовнішнього середовища, характеризується розвитком і вдосконаленням поділу праці, її знарядь і засобів [1]. Будь-яка праця у рамках професійної діяльності нерозривно пов'язана з формуванням та/або деформацією психіки людини, особливо у найтриваліший період життя людини – період зрілості. Освоюючи професію, людина пристосовується до певних вимог і умов діяльності, яка надає опосередкований вплив на особистість.

Про професійну деформацію вперше згадали в «Американському журналі психології» (1915 рік), де була опублікована стаття про зміни психіки у представників різних професій. Х. Ландероком вперше застосовано термін «професійна деформація» (*professional*

deformation). У 1921 році соціолог і культуролог П. Сорокін використовував термін «професійна деформація», стверджуючи, що працівники, які все життя проводять на одній посаді, зазнають негативних змін особистості. Вчений розумів під нею негативний вплив професійної діяльності на переживання та поведінку людини, їм же було запропоновано першу соціологічну програму для вивчення професійних деформацій

Д.В. Дирендонк, В. Шауфелі, Х. Дж. Сікма запропонували двокомпонентну концепцію професійної деформації «burnout» – «згорання», «загасання горіння», «вигорання», де виділяється емоційне виснаження як «афективний» компонент, який проявляється у скаргах на здоров'я, фізичне самопочуття, нервові напруження, емоційне виснаження, а деперсоналізація – «настановний» компонент, що полягає у зміні ставлення або до оточуючих, або до себе. Це характеристика психологічного стану здорових людей, які перебувають у інтенсивному та тісному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженій, насиченій атмосфері під час надання їм професійної допомоги [8].

Американські психологи К. Маслач і С. Джексон відзначили, що прояви синдрому «психічного вигорання» обмежуються представниками комунікативних професій, що частково вирішує суперечки про природу «людина-людина» [10]. К. Маслач дуже влучно описала синдром емоційного вигорання як «запах палаючої психологічної проводки».

Б. Перлман та Е. Хартман виділяють ще одну складову професійних деформацій – зниження робочої продуктивності [11]. Б.А. Фарбер третю складову розглядає ширше: як деформовану професійну мотивацію (зі зниженням самооцінки, незадоволеністю роботою та відносинами у колективі, незадоволеністю собою як професіоналом, зниженням потреби у досягненнях, почуттям низької професійної ефективності та віддачі [7].

Найбільш розробленою серед зарубіжних концепцій є чотирифакторна модель професійних деформацій Г.Х. Фірта та А. Мімса а також І.Ф. Іваничі та Р.Л. Шваба [9]. Автори виділяють у деперсоналізації два додаткові аспекти: деперсоналізацію, пов'язану з роботою, та деперсоналізацію, пов'язану з реципієнтами (тут деперсоналізація означає негативне ставлення). Таким чином, західні вчені розглядають наступні компоненти професійної деформації: емоційне виснаження, редуковані персональні досягнення, деперсоналізацію по відношенню до роботи та деперсоналізацію по відношенню до клієнтів [12].

Аналіз наукової літератури демонструє, що вивчення феномена «професійна деформація» суттєво утруднено через невизначе-

ність самого терміну та його функціональних складових.

Деформація у психології, з точки зору Медведєва В.С., це виникнення небажаних, негативних якостей та характеристик, гіпертрофія та перерозвиток якостей та їх трансформація у свою протилежність; незбалансований, спотворений взаємозв'язок між окремими якостями та характеристиками. Професійна деформація у загальному вигляді, з точки зору дослідника, – це небажаний, неочікуваний наслідок професійного формування та розвитку особистості. Психологічна данина, яку сплачує особистість за ранню та занадто вузьку професійну спеціалізацію, максимальний рівень професійних домагань, невгамовну потребу у професійній діяльності [4].

З точки зору більшості вчених, емоційне вигорання є невід'ємною складовою синдрому професійної деформації. «Психічне вигорання» трактується як стан знемоги, що супроводжується відчуттям власної марності. Емоційне вигорання, по Х. Фройденбергеру, це характеристика психологічного стану здорових людей, які знаходяться в інтенсивному та тісному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженій, насиченій атмосфері при наданні їм професійної допомоги [5]. Американський психопатолог описав цей феномен при вивченні робітників, які відчували поступове емоційне виснаження, втрату внутрішньої мотивації, сумлінності і працездатності. Емоційне вигорання часто називають «професійним», що, можливо, пов'язано саме з контингентом учасників дослідження – людьми, зайнятими професійною працею.

О.М. Хайрулін вважає, що синдром вигорання в цілому – це завжди довготривала деформація психологічної організації внутрішнього світу людини, що унеможливує як її продуктивну трудову діяльність, так і самореалізацію, задоволення життям, психічне здоров'я. До набору симптомів професійного вигорання, як відомо з наукових джерел, належать апатичність до процесу й результатів праці, низькі рівні трудової моралі та внутрішньої культури працівника, часта зміна ним місця роботи, явне зниження виробничої продуктивності, зловживання алкоголем і/або наркотиками, подружні та сімейні конфлікти, цинічне ставлення до навколишніх і суспільного життя в цілому, збільшення вагомості душевних розладів та ін. [6]. Вчений, також, вважає, що професійне вигорання є самостійною синтетичною формою трудового стресу.

Деякі вчені, говорячи про категорію «професійне вигорання», також вважають, що у науковому побуті небажано використовувати термін-метафору «вигорання», правильніше говорити про емоційне та/або фізичне виснаження, згідно з концепцією Г. Сельє. Слово

«стрес» використовується у фізиці для позначення взаємодії між силою та опором протидії цій силі, і саме Г. Сельє першим включив цей термін у медичний лексикон для опису «неспецифічної реакції організму на будь-яку «дію, попит». Вчений відрізняв гострий стрес від загальної відповіді на хронічно діючі стресори, назвавши останній стан «загальним адаптаційним синдромом», який також відомий у літературі як синдром Сельє. Синдром ділить загальну реакцію на стрес на три фази: стадію тривоги, стадію опору та стадію виснаження. Коли люди зазнають впливу стресора, вони спочатку втрачають пильність, потім намагаються підтримувати гомеостаз, опираючись зміні і, зрештою, стають жертвами виснаження у боротьбі зі стресором [13]. До симптомів стресу відносяться: м'язова напруга в ділянці голови, шиї, плечей, спини; підвищена тривожність; дратівливість із найменшого приводу; знижена працездатність; пригніченість, апатія; порушення сну; розсіяність, погіршення пам'яті та здатність до концентрації уваги, уповільнення темпу розумових процесів, хронічна втома, песимізм, бажання дистанціюватися від соціуму; головний біль, нез'ясовні біль у грудях; розлад апетиту та порушення травної функції [17].

Виникнення професійної деформації може початися з трансформації психічних функцій та/або ситуаційних перетворень соціально-психологічного характеру. Зміни особистості при професійному розвитку – це придбання та втрати, тобто, становлення професіонала – це не тільки вдосконалення, а іноді руйнування, та деструкція [3]. На думку вчених, існують 3 групи факторів, які спричиняють професійну деформацію: факторів, обумовлених специфікою професійної діяльності, факторів особистісного характеру і факторів соціально-психологічного характеру. Цей підхід розглядає професійну деформацію у професійно-моральній, інтелектуальній і емоційно-вольовій сферах та у професійних діях.

Професійна деформація, з точки зору низки вчених, починається на соціо-психологічному рівні з негативних змін у поведінки та професійної діяльності. Л.Н. Терновскі вважає, що професійна деформація особистості становить триваючий в часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують численні діяльнісні трансформації у професійній діяльності [15].

Професійна деформація, на думку Д. Гріна, етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті, дискурсивному спрямуванні на стереотипні цілевказівники, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється у опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспіль-

ством аксіом діяльності (у конфронтаційному сприйнятті останніх) [16].

Професійна деформація насамперед розпочинає проявлятися в особистості, згодом через її поведінку відображається на службовій діяльності і ближньому оточенні. Так, Х. Лангерок вважає, що професійна деформація є феноменом тривалого відтворення факторів конкретної професії, що формує індивідуально резонативний процес гіперболізації значущості діяльності індивіда в соціальній сфері, до котрої він асимільований [14].

З.Р. Кісіль вказує, що особливості особистості і діяльності працівника виявляються по-різному і в багатьох поєднаннях; іноді гіпертрофований розвиток окремих рис може призвести до професійної непридатності працівника, до порушення ним закону чи аморальних дій. Також, розвиток професійної деформації може негативно впливати на мотивацію службової поведінки [2].

Висновки. Аналіз різних поглядів на зміст поняття «професійна деформація», показав, що дослідники, котрі займаються вивченням цього феномену, не мають єдиного погляду сутності цього явища, крім визнання того, що професійна деформація особистості виявляється у особистісних змінах, які відбуваються під впливом виконання професійної ролі. Прояви професійної деформації можуть включати професійно зумовлені акцентуації (надякості), професійні стреси (дистреси), порушення соціальної взаємодії, нестабільність самооцінки, незадоволеність роботою, фізіологічний дискомфорт, порушення мотиваційної сфери, внутрішні конфлікти, підвищена ситуативна вивчена безпорадність, професійні страхи. Професійна деформація – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу і веде до виснаження емоційно-енергійних та особистісних ресурсів людини, що працює. Виникає внаслідок внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заблоцький В. Праця // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. С. 514. 742 с.
2. Кісіль З.В. Професійна деформація працівників внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2014. № 2. С. 33-44.
3. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ. Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. 324 с.
4. Медведєв В.С. Психологічні якості працівників ОВС як чинники протидії професійної деформації / Професійне становлення особистості: Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2013. Одеса: ОДУВС, С. 41–42.

5. Фройденбергер, Х. Выгорание персонала. // *Журнал социальных вопросов*, 1974. № 30, С. 159–165.

6. Хайрулін О.М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців:[монографія] / за наук. ред. А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

7. Davidson J.N. Introduction: A Critical Perspective on Burnout. In B. Farber (Ed.). *Stress and Burnout in the Human Service Professions*, 2004. P. 1–22.

8. Freudenberger, H. Staff Burnout. *Journal of Social Issues*, 1974. № 30, P. 159–165.

9. Frith G.H., Mims A. Burnout among special education paraprofessionals // *Teaching Exceptional Children*, 1985. № 1 (3). P. 225–227.

10. Maslach, C., Schaufeli, W.B. Historical and conceptual development of burnout. In W. B. Schaufeli, C. Maslach, & T. Marek (Eds.). // *Professional burnout: Recent developments in theory and research*, 1993. P. 1–16.

11. Perlman B., Hartman E. A. (1982). Burnout: Summary and future research // *Human Relations*, 1982. № 35(4), P. 283–305.

12. Polyakova O.B. Category and structure of professional deformations // *National Psychological Journal*, 2014. № 1(13). P. 57–64.

13. Wiener R. Stress in life: Hans Selye and the creation of the theory of stress. // *Social studies of science*, 1999. № 29, P. 391–410.

14. Stagner R. Aging in industry // In J. Birren K. *Handbook of the psychology of aging*. New York: Van Nostrand Reinhold, 2005. P. 747–817.

15. Ternovsky L.N. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology // *European Neuropsychopharmacology. Elsevier, Amsterdam*, 1995. 5 (№ 3). P. 363–364.

16. Tappan W.P. *Crime, Justice and Correctiveness* / New York: Mc Yraw Hill, 2008. 468 p. P. 115–130.

17. Xiang Y.T. *Singapore Med J.*, 2018. № 59 (4), P. 170–171.